

תוגת הפילולוגים וכשלי הניסיון לקבור את הזהות והתרבות היהודית-ערבית

אורית בשקין, ננסי ברג, יורם מיטל ויובל עברי

בתגובה למאמרו של ראובן שניר המתפרסם בגיליון זה, מאמר זה עומד על המשמעויות ועל הביטויים הרבים של הזהות והתרבות היהודית-ערבית בשיח הפוליטי, המחקרי והתרבותי בישראל ומחוצה לה. במאמר זה אנו חולקים לא רק על הניתוח של שניר ועל הגדרותיו את התרבות והזהות היהודית-ערבית בעבר, אלא גם על הנחותיו בדבר משמעותה וייצוגיה של התרבות היהודית-ערבית בהווה ובדבר חשיבותה לניסוח ולדמיון תמונת העתיד. במחלוקת בינינו שלושה רבדים: דיסציפלינרי, טמפורלי ומרחבי. ברובד הדיסציפלינרי, שניר מציב את הפילולוגיה ואת הספרות הערבית כמקור מרכזי ביותר להבנת הזהות והתרבות היהודית-ערבית, ואילו אנו מציעים גישה בין-תחומית, המשלבת מספר שדות ידע, ובעיקר ספרות השוואתית, לימודי תרבות והיסטוריה חברתית ותרבותית. ברובד הטמפורלי והמרחבי, שלא כמו שניר, אין אנו תוחמים את הדיון ואת המחקר שלנו על אודות הזהות והתרבות היהודית-ערבית במסגרת זמן או מקום מסוימים, ועל כן איננו מניחים שאפשר לדבר על "רגע" הולדת או מיתה של הזהויות והתרבויות האלה. אנחנו בוחנים את גלגוליה וייצוגיה השונים והמרוכבים של זהות זו לאורך כמה תקופות ובכמה מקומות. עמדת המוצא שלנו היא שזהות ותרבות אינן מהויות אחידות או סטטיות, אלא נמצאות בתהליך התהוות מתמדת, ושהן מתגבשות ומתפתחות בזיקה הדוקה להקשר החברתי, התרבותי והפוליטי שבתוכו הן פועלות. במילים אחרות, איננו מניחים תפיסה אחידה של זהות ותרבות יהודית-ערבית, ואיננו מתמקדים בהבנתו של שניר את הזהות או את התרבות הזאת כפי שהיא משתקפת בספרות הערבית של יהודי עיראק בעבר ובהווה, תחום שבו עומדות לו זכויות רבות, אלא מבקשים להראות כי היו וישנן חוויות יהודיות-ערביות אחרות המעשירות את משמעות המונח בעבר ובהווה. אנו טוענים שהזהות היהודית-ערבית היא זהות מודרנית, נזילה, טרנס-לאומית ולאומית בעת ובעונה אחת, שמשמעותה משתנה על פי חוויות מודרניות מגוונות. זהות זו מובעת בכתב, אך גם בתרבות אורלית פופולרית שנוצרה בתקופה המודרנית במדיזמים שונים, ובראשם הקולנוע, הרדיו, הטלוויזיה, המחשב והמרשתת. זהות זו מובעת בשפה הערבית הקלאסית, אך גם בלהגים ערביים מקומיים, כמו המצרית, העיראקית, הלבנונית והמרוקאית. כמו זהויות קולקטיביות אחרות בעידן המודרני, גם הזהות היהודית-ערבית מאופיינת בתנועה מתמדת בזמן

ובמרחב. מכאן נובעים, למשל, ביטוייה של הזהות הזאת בתרבות ובספרות הנוצרות בישראל ומחוצה לה. בסוף המאמר ננסה למקם את הדיונים בזהות ערבית-יהודית במסגרת הדיונים במזרחיות החדשה, וגם בהקשר של קבוצת המחקר שבה השתתפנו ושאליה כיוון שניר את ביקורתו. קבוצה זו כללה ככוונה תחילה גם חוקרי תרבויות של יהודים בחברות רב-לשוניות דוברות לדינו, צרפתית, אנגלית, חאכיתיה, פרסית, תורכית-עוסמאנית, ארמית, ג'והורי ושפות אחרות. מחקרים השוואתיים לחברות האלה, לפי הבנתנו, יכולים להעשיר מאוד את עולמם של חוקרי יהודים דוברי ערבית.

העבר מוביל להווה: עברית וערבית – מהחלפה להתכה ולהדהוד

הגדרתו של ראובן שניר את הזהות והתרבות היהודית-ערבית נטועה בהקשר תרבותי מצומצם, שבמוקדו השפה הערבית הספרותית. לפי תפיסה זו, יהודי-ערבי הוא יהודי דובר ערבית על בוריה, השולט בשפה הערבית הקלאסית וביכולתו להתבטא בכתב בשפה זו מתוך מודעות לקהל קוראיו הערבי. היהודי-הערבי (לרוב גבר) קשור לתרבות לאומית ערבית חדשה ותורם לספרות הערבית. שניר מקשר את הזהות הזאת גם לזהויות ימי-ביניים, ובעיקר לזהות היהודית שצמחה בעיראק המודרנית. לשיטתו, ההגירה למדינת ישראל הובילה לדעיכתה ולמותה של הערביות היהודית. תפיסה זו משוקעת בשיחים הלאומיים, הערבי והציוני, ונשענת על הנחות היסוד שלהם בדבר הכפפת הספרות והתרבות לגבולותיה הריבוניים של הלאומיות, וגם בדבר היחס החד-ערכי בין שפה, לאום וטריטוריה.

אנו חולקים נחרצות על התפיסות האלה. את הזהות והתרבות היהודית-ערבית אנו מציעים לבחון כמסגרת החוצה גבולות לאומיים, לשוניים ותרבותיים, ואינה יוצרת חלוקה בינארית בין יהודים לערבים ובין ערבית לעברית. ולכן אנחנו מתמקדים לא רק ביהודים-ערבים שהגדירו את עצמם יהודים-ערבים, אלא גם בתרבויות יהודיות-ערביות וביהודים שלא הגדירו את עצמם יהודים-ערבים, אלא חיו ודיברו בערבית בחברות מקומיות. אנו, כמוכן, מכבדים את רצונם של יהודים המגדירים עצמם יהודים-ערבים כיום, גם אם אין הם שולטים בערבית קלאסית. אנו סבורים ששלושה תהליכים מרכזיים השפיעו על התגבשות זהויות ערביות, ערביות-יהודיות ומקומיות, וחוללו שינוי באופן שבו הגדירו יהודים את זהותם האישית והקולקטיבית. ראשית, תהליכים אימפריאליים. רפורמות באימפריה העוסמאנית וצמיחת זהות אימפריאלית שהדגישה את נאמנותם של היהודים לאימפריה גרמו להתקרבות בין היהודים לשכניהם. הקולוניאליזם המערבי גרם ליהודים גם להשתלב במערכות חינוך וכלכלה שנוצרו בשל השפעות אימפריאליות, צרפתיות ואנגליות בעיקר, ולשמש מתרגמים ומתווכים בין ערבים ויהודים לנציגי

האימפריות.¹ שנית, תנועת התחייה הערבית, הידועה בשמה אל־נהדה, הובילה להתקבלותן של סוגות חדשות בספרות הערבית לשיח על האסלאם כציוויליזציה ולהתפתחות תרבויות הדפוס בחברות עירוניות ובזירות ציבוריות ערביות. תהליכים אלו עוררו דיון ער בחשיבות הערביות, בשפה הערבית ובמונח "ערביות" עצמו.² שלישית, התפתחות מדינות הלאום בעשורים הראשונים של המאה העשרים יצרה מסגרות השתייכות חדשות לקהילה הלאומית המדומינת. חלק מהמסגרות הלאומיות הדגישו את הפטריוטיות (וטניה) בתחומיהן של מדינות לאום מוגדרות, ומסגרות לאומיות אחרות העלו על נס את הפאן-ערביות (קומיה), כמסגרת לאומית המאחדת את כל דוברי הערבית באשר הם. הן המסגרת הלאומית הייחודית והן הפאן-ערביות הטרנס-לאומית תרמו להתגבשות התודעה הערבית והלאומית של הקהילות היהודיות.

- Bruce Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2001); Aron Rodrigue, *Jews and Muslims: Images of Sephardi and Eastern Jewries in Modern Times* (Seattle: University of Washington Press, 2003); Aron Rodrigue and Esther Benbassa, *Sephardi Jewry: A History of the Judeo-Spanish Community, 14th-20th Centuries* (Berkeley: University of California Press, 2000); Aron Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews: The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925* (Bloomington, IN: Indiana University Press, 1990); Michelle U. Campos, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-Century Palestine* (Stanford: Stanford University Press, 2011); Julia Phillips Cohen, *Becoming Ottoman: Sephardi Jews and Imperial Citizenship in the Modern Era* (New York: Oxford University Press, 2014); Julia Phillips Cohen and Sarah Abrevaya Stein, *Sephardi Lives: A Documentary History, 1700-1950* (Stanford: Stanford University Press, 2014); Sarah Abrevaya Stein, *Saharan Jews and the Fate of French Algeria* (Chicago: University of Chicago Press, 2014) 1
- Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age* (London and New York: Oxford University Press, 1962); Ilham Khuri-Makdisi, *The Eastern Mediterranean and the Making of Global Radicalism, 1860-1914* (Berkeley: University of California Press, 2013); Stephen Sheehi, *Foundations of Modern Arab Identity* (Gainesville, FL: University Press of Florida, 2004); Tarek El-Ariss, *Trials of Arab Modernity: Literary Affects and the New Political* (New York: Fordham University Press, 2013); Samah Selim, *Popular Fiction, Translation, and the Nahda in Egypt* (New York: Palgrave Macmillan, 2019); Shaden Tageldin, *Disarming Words: Empire and the Seductions of Translation in Egypt* (Berkeley: University of California Press, 2011); Peter Hill, *Utopia and Civilisation in the Arab Nahda* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2019) 2

הבנתנו את ההקשרים האימפריאליים, הלאומיים והקולוניאליים מובילה אותנו לחלוק על ההבחנות של שני בוגע ליהדות הערבית המזרח-תיכונית בכמה דרכים. ראשית, הזהות והתרבות היהודית ערבית צמחו בחברות רב-לשוניות. התרבות היהודית הערבית המודרנית (שלא כמו תרבותו של אל-סמאל בן עאדיא, למשל) צמחה בתוך הקשר רב-לשוני ורב-תרבותי בחברות עוסמאניות וקולוניאליות ובמדינות לאום ערביות. החברות האלה היו רב-תרבותיות, והיצירה הערבית המודרנית של הנתנים היהודים התגבשה בהקשר הזה. במילים אחרות, שני מעמיד במרכז מחקריו את הבינאריות החד-לשונית, המנגידה בין ערביות לעבריות בהיותן שני מערכי תרבות וזהות מנוגדים (תפיסה המושפעת מדפוסי שיח לאומיים ציונים וערבים), ואילו אנחנו סבורים שתרבותם הערבית של היהודים התגבשה כחלק ממארג לשוני ותרבותי רחב ובזיקה למערכי לשון וזהות מרובים.

החברה העוסמאנית בעת החדשה המוקדמת הייתה חברה רב-לשונית, והערבית, התורכית העוסמאנית והפרסית שימשו בה בערבוביה ב'אנרים שונים. ההיררכיה בין השפות ששימשו באימפריה נעשתה עניין פוליטי ראשון במעלה במאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, משום שדוברי שפות כמו ערבית, ארמנית, כורדית ואחרים דרשו זכויות לשוניות ותרבותיות. חוקרים רבים, ובהם אהוד טולידאנו, הזהירו מפני התעלמות מהקשרים עוסמאנים בדיון בחברות ערביות.³ כפי שהראתה חברת קבוצת המחקר שלנו אנני גרין במחקריה, האינטלקטואלים העיראקים, היהודים והלא-יהודים, כתבו ופרסמו גם בתורכית עוסמאנית באסתנבול.⁴ ואכן, פרסומיהם של יהודי עיראק בערבית אחרי מהפכת "התורכים הצעירים" (1908) היו בעיקר בעיתונים דו-לשוניים – תורכית עוסמאנית בצידו האחד של הדף וערבית בצידו האחר, והם אף כתבו על חשיבותה של מהפכת התורכים הצעירים, שהייתה אירוע מכונן בתקופה זו וחזקה את המגמות הרב-לשוניות האלה. כאשר התגבשה הערביות אל מול העוסמאניות בעיראק היו יהודים שתמכו באופציה העוסמאנית ואחרים – בערביות. לכן, כאשר הופיע יהודי עיראקי כמו סלימאן ענבר בקונגרס הלאומי הערבי (ב-1913) ודיבר בשבח הערביות הוא ניסח את הערביות שלו אל מול מאמצי המדינה להפיץ את השפה התורכית העוסמאנית.⁵

3 אהוד טולידאנו, "לשכוח את העבר העוסמאני של מצרים", ג'מאעה א (1997): 67-91.
 4 Annie Leah Greene, "Provincial, Not Peripheral: Ottoman-Iraqi Intellectuals and Cultural Networks, 1863-1914" (PhD diss., University of Chicago, 2018)
 5 Jonathan Sciarcon, "Unfulfilled Promises: Ottomanism, the 1908 Revolution and Baghdadi Jews", *International Journal of Contemporary Iraqi Studies* 3 (2009): 155-168; Orit Bashkin, "Religious Hatred Shall Disappear from the Land?", *Iraqi Jews as Ottoman Subjects, 1864-1913*, *International Journal for Contemporary Iraqi Studies* 4 (2010): 305-323

הקריאה מאירת העיניים בפרסומים של יהודים עיראקים שנכתבו בתורכית עוסמאנית לא נכללה במחקרים על הספרות והתרבות של יהדות עיראק שעליהם הצביע שניר. זאת ועוד, בתקופה הקולוניאלית נחשפו יהודים לשפות נוספות, ובהן צרפתית, אנגלית, ספרדית, גרמנית ואיטלקית. בצפון אפריקה, בעטיו של הקולוניאליזם, הביסה הצרפתית את הערבית ותפסה את מקומה כשפת כתיבה ולימוד. כפי שהראה אביעד מורנו, חבר קבוצת המחקר שלנו, במחקרו על טנג'יר, יהודים אחדים הטמיעו את השפות הקולוניאליות האימפריאליות בדיאלקטים מקומיים, וכך נוצרו שפות כמו החאכתייה, שקשרו את יהודי המגרב לרשתות חברתיות יהודיות וערביות בדרום אמריקה.⁶ במקרים אחרים, הערבית היא שאפשרה ליהודים מבלאד אל-שאם להיות חלק מגלי ההגירה מסוריה ומלבנון העוסמאניות אל דרום אמריקה וליצור קשר עם קהילות ערביות נוספות שם. ההקשר הרב-לשוני הזה ניכר בכתבי האינטלקטואל היהודי הכולט ביותר של תנועת הנהדה הערבית, שגם שניר מזכיר אותו, יעקוב צנוע. למרות זיהויו עם עליית הלאומיות המצרית המודרנית ועם תחייתן של השפה ושל התרבות הערבית, דמותו ויצירתו של צנוע היו רבות פנים ושייכים. השורשים האיטלקיים מצד אביו, החינוך הרב-לשוני שקיבל (איטלקי, צרפתי, ערבי) והעובדה שבתקופות משמעותיות בחייו פעל כפריו וכתב בצרפתית, בערבית ובאיטלקית, הם דוגמה מעניינת לריבוי הפנים והממדים של התרבות היהודית הערבית המודרנית. צנוע היה מחלוצי תנועת הנהדה, והעלה בכתביו את נס המצריות והמאבק האנטי-קולוניאלי, והדגיש את הצורך באחדות עוסמאנית אימפריאלית. עם זאת, הוא כתב גם בשבח הנאורות הצרפתית והתרבות המערבית. הוא היה יהודי שנהפך לאחד ממגיניה ודובריה המרכזים של התרבות האסלאמית במערב. צנוע פרסם מאמרים, יצירות ספרות, מחזות ותרגומים, במצרית מדוברת, בצרפתית ובערבית, לקהלים שונים.⁷

גם בתקופת מדינת הלאום הערבית כתבו היהודים בערבית בהקשרים רב-לשוניים. אינטלקטואלים יהודים, בוגרי בתי ספר כמו אליאנס, ליסה פרנסה וויקטוריה קולג', השתמשו בשפות הזרות שרכשו כהון סימבולי, הון שאפשר להם להפגין את

6 Aviad Moreno, "Beyond the Nation-State: A Network Analysis of Jewish Migration from Northern Morocco to Israel", *International Journal of Middle East Studies* 52 (2020): 1-21

7 Ziad Fahmy, "Francophone Egyptian Nationalists, Anti-British Discourse, and European Public Opinion, 1885-1910: The Case of Mustafa Kamil and Ya'qub Sannu'", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 28 (2008): 170-183. למחקר רויזיוניסטי בערבית על צנוע ויצירתו, ראו נג'וא עאנוס, יעקוב צנוע: ראיד אל-מסרח אל-מצרי ומסרחיאתה אל-מג'הולה - דראסה אבסתמולוגייה (קהיר: אל-היאה אל-עאמה לקצור אל-ת'קאפה, 2019). הרומן סולו לשמעון בלס מבוסס על דמותו וחייו של יעקב צנוע: שמעון בלס, סולו (תל אביב: ספריית פועלים, 1998).

תרומתם הייחודית לערביות. אנור שאול, שמעון בלס, אסתר מויאל, יעקב צנוע ורבים אחרים תרגמו פרסומים במגוון נושאים מצרפתית לערבית. כפי שהראתה חברת הקבוצה שלנו אלמה הקמן, מאותה הסיבה גם קומוניסטים מרוקאים שכל פעילותם האנטי־קולוניאלית והרדיקלית הוקדשה למרוקו, ביטאו בצרפתית את מחויבותם לפרויקט המרוקאי והערבי.⁸ מאחר שבערים כמו אסטנבול, פריז, לונדון, וינה, וברלין צמחו תפוצות ערביות פעילות, יהודים שכתבו בערבית, כמו יעקוב צנוע ויחזקאל ששון, הנציג היהודי העיראקי בפרלמנט העוסמאני, ולימים שר האוצר הראשון של עיראק בתקופת השלטון הבריטי, עשו זאת במרחבים שבהם לא הייתה הערבית השפה המדוברת המרכזית, והם כתבו גם בתורכית עוסמאנית, באנגלית, בגרמנית ובצרפתית. מקור מחלוקת נוסף בינינו לבין שניר הוא הבנתנו את מקומה של התרבות הדבורה. התרבות היהודית־ערבית לא הייתה רק תרבות כתובה.⁹ כפי שהראה ההיסטוריון המרתק זיאד פהמי, לתרבות שבעל פה המנוסחת בדיאלקטים המקומיים (במחקרו של פהמי, הדיאלקט המצרי המדובר) היה תפקיד חשוב בניסוח הלאומיות המקומית המצרית, העיראקית, הסורית, המרוקאית וכו'.¹⁰ חוקרים שבדקו את יצירתם של משוררים וסופרים מוסלמים שכתבו יצירות שירה וספרות בדיאלקטים המקומיים, כמו מטפר אל־נואב, עבוד אל־כרחי, אל־שיח' אמאם, אחמד פואד נג'ם, בירם אל־תונסי ואחרים, וגם את השימוש בסיסמאות ובשירים עממים בהפגנות, הראו כיצד שיקפו הדיאלקטים האלה תרבויות עממיות ותרבויות לאומיות ערביות.¹¹

- Alma Rachel Heckman, *The Sultan's Communists, Moroccan Jews and the Politics of Belonging* (Stanford: Stanford University Press, 2020) 8
- על היצירה האורלית והכתובה בערבית־יהודית, ראו ורד מדר, "מה אמר לך המוות כאשר בא? קינות נשים מתימן בהקשרן התרבותי", *פעמים* 103 (תשס"ה): 5-55; יצחק אבישור, *שירת הנשים – שירי עם בערבית־יהודית של יהודי עיראק* (אור יהודה: מרכז מורשת יהדות בבל, תשמ"ז); יוסף שיטריט, *לשון ומאגריה לשון ומאגריה: מחקרים סוציו־פרגמטיים בערבית היהודית בצפון אפריקה ובמרכיב העברי שבה: כתבות, שירים, סיפורים ופתגמים* (ירושלים: מוסד ביאליק, 2009).
- Ziad Fahmy, *Ordinary Egyptians: Creating the Modern Nation through Popular Culture* (Stanford: Stanford University Press, 2011) 10
- Marilyn Booth, *Bayram al-Tunisi's Egypt: Social Criticism and Narrative Strategies* 11
(Exeter: Ithaca Press, 1990); Carol Bardenstein, "Stirring Words: Traditions and Subversions in the Poetry of Muzaffar al-Nawwab", *Arab Studies Quarterly* 19 (1997): 37-63; David Semah, "Modern Arabic Zajal and the Quest for Freedom", *Journal of Arabic Literature* 26 (1995): 80-92; Kamal Abdel Malek, *A Study of the Vernacular Poetry of Ahmad Fu'ad Nigm* (Leiden: Brill, 1990); Elliott Colla, "In Praise of Insult: Slogan Genres, Slogan Repertoires and Innovation", *Review of Middle East Studies* 47 (2013): 37-48

ליהודים היה חלק חשוב בתרבויות המדוברות. ראשית, רוב היהודים בארצות ערב דיברו דיאלקט מסוים של ערבית, שיצר גשרים חשובים עם שכניהם. שנית, ליהודים היה חלק בעולמות המוזיקה, הקולנוע והתיאטרון שנוצרו במדינות ערב. יעקוב צנוע נחשב למייסד התיאטרון הערבי המודרני, הזמרת הפופולרית חביבה מסיכה נהפכה לסמלה של מולדתה, תוניסיה, בזכות שיריה, ורבים רואים בה עד היום סמל לאומי, בעקבות תצלומה עטופה בדגל הלאום של תוניסיה.¹² המוזיקה היהודית הספרדית, הערבית והתורכית, שיריהם של המלחינים היהודים דאוד וצאלח אל-כויתי בעיראק, או הפופולריות של זמרות יהודיות כמו לילה מראד המצרית, הכוכבת הבלתי מעורערת של מחזות הזמר המצולמים של מצרים בין מלחמות עולם, או של הזמרת העיראקית היהודייה סלימה מראד (פאשה) – מצביעים על מקומם החשוב של יהודים בתרבות האורלית המודרנית ועל השפעות ערביות ואסלאמיות על יצירתם, כפי שלמדנו מחבר הקבוצה אדווין סרוסי.¹³ בהקשר הזה הראתה החוקרת דבורה סטאר כיצד שיקף הקולנוע המצרי, שבין יוצריו היו גם יהודים, תודעות מצריות ולאומיות. מחקרית של סטאר התמקדו בטוגו מזרחי, במאי יהודי שהושפע מהקולנוע האיטלקי והצרפתי. בסדרת סרטים מצריים שביים, בכיכובה של "גי'נג'ר רוג'רס המצרית", הלוא היא לילה מראד, שגילמה דמות של פלאחה (בנת אל-בלד, בנת אל-ריף), הוא הציג רעיונות הקשורים ללאומיות מצרית קוסמופוליטית לבנטינית.¹⁴ שלושה יהודים מצרים ממוצא אשכנזי הניחו את היסוד לז'אנר הסרט המצויר הערבי – שלושת האחים פרנקל יצרו את הדמות משמש אפנדי, מיקי מאוס המצרי, הנלחם למען מטרות לאומיות. סרטם **אל-דפאע אל-יטני** (1939) היה לשובר קופות ותרם למיסוד תדמיות לאומיות דרך מסך הקולנוע. האם היו האחים פרנקל ערבים-יהודים? מובן שלא. האם ייצג משמש אפנדי תרבות מצרית וערבית לאומית ועממית? בהחלט. האם אפשר לקשר בין יצירתם של האחים פרנקל לבין ייצוגים של אל-מצרי אפנדי (דמות מצוירת שהופיעה בקריקטורות בעיתונות הערבית הכתובה וייצגה את המצרי הממוצע)? בהחלט. האם היסטוריונים וחוקרי תרבות של מצרים הערבית והיהודים שבה צריכים להקדיש ליצירתם של האחים פרנקל תשומת לב? בוודאי.

12 יוסף טובי וצביה טובי, "מיתוזאציה של זמרת עממית: המסורות שבעל-פה ובכתב על הזמרת היהודייה התוניסאית חביבה מסיכה", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, יט-כ (1997): 187-210.

13 אדווין סרוסי, "מותן של המסורות המוסיקליות של 'עדות בישראל': הגמוניה ופוליטיקה של זהויות בחינוך המוסיקלי בישראל", תז: מוסיקה, אמנויות, חברה 13 (2009): 47-51.

14 Deborah A. Starr, "In Bed Together: Coexistence in Togo Mizrahi's Alexandria Films", in *Post-Ottoman Coexistence: Sharing Space in the Shadow of Conflict*, ed. Rebecca Bryant (New York and Oxford: Berghahn Books, 2016), 129-156

כאשר אנו דנים בחברות יהודיות ערביות אנו בוחנים יהודים שחיו בקהילות דוברות ערבית ודיברו את שפתן. לא כל היהודים קראו לעצמם יהודים-ערבים. חלקם אימצו את הפטריוטיות המקומית וקראו לעצמם יהודים מצרים, יהודים לבנונים, יהודים מרוקאים וכו'. אימוץ הזהויות הפטריוטיות האלה אפשר להם להשתלב בחברות שבהן חיו, ושבהן נידונו המשמעויות של שיוכיים לאומים כמו "מצרי", "לבנוני", "פלסטיני" ו"מרוקאי" באריכות בתרבות הדפוס של אותו הזמן. החוקרת אלין שליפר, שחקרה את יהודי עיראק וסוריה, הראתה כיצד הדגישו תהליכי גיבוש מדינת הלאום גם זהויות מקומיות, כמו זאת של יהודי צידון לעומת יהודי ביירות.¹⁵ לכן אנחנו מעדיפים לדבר על ערביות יהודית, או על חברות יהודיות-ערביות, ולא על קבוצה מצומצמת של אנשים שהגדירו את עצמם יהודים-ערבים כדי להכיל מגוון רב של זהויות ממוקפות.

גם היהודים שקראו לעצמם יהודים-ערבים הזדהו עם מגוון מטרות פוליטיות. הבינאריות המעסיקה אותנו אינה בהכרח יהודי-ערבי מול ציוני, כי אם סוגים שונים של יהודים-ערבים. כפי שהראתה אורית בשקין, במזרח התיכון הערבי של בין מלחמות העולם אימצו יהודים רבים זהות פטריוטית או ערבית. חלקם היו מלוכנים, אחרים קומוניסטים, סוציאלי-דמוקרטים, או ציונים, ולא נפקד חלקם של הא-פוליטיים. ההנגדה בין זהות יהודית-ערבית לבין זהות ציונית מצמצמת מאוד את הדיון בנושא. בעיראק, למשל, אנו שואל (המשורר והסופר הליברלי) ויוסף זלחה' (הפעיל הקומוניסט), הגדירו את עצמם יהודים-ערבים. עם זאת, הם היו חלוקים מאוד בנוגע לתפיסת הקולוניאליזם ולתפיסת השלטון בעיראק, ובהגדרתם את מהותה של מדינת הלאום.¹⁶

בהקשר הזה חשובה מאוד הכתיבה העיתונאית. במאמריו שם שניר דגש על יצירות ספרותיות שפורסמו בעיתונים יהודיים, כמו *אל-מסבאה* ו*אל-חאסד* שיצאו לאור בבגדאד. לעומת זאת, היסטוריונים רבים דנו גם במאמרים פוליטיים וחברתיים של כותבים יהודים שהתפרסמו בעיתונות הלא-יהודית. מחקרו של רמי גינת על *אל-פג'ר אל-ג'דיד* הראה כיצד רעיונות קומוניסטיים יהודיים התגבשו בעיתון המצרי הזה בערבית.¹⁷ נוסף על כך, גיא ברכה הראה שהעיתונות היהודית בלבנון הייתה בימה לגיבוש זהות יהודית חדשה ומודרנית שהתאימה למעמדות הביניים בארץ הארזים,¹⁸

Aline Schlaepfer, *Les intellectuels juifs de Bagdad: Discours et allégeances (1908-1951)* (Leiden: Brill, 2016); Aline Schlaepfer, "Between Cultural and National Nahda: Jewish Intellectuals in Baghdad and the Nation-Building Process in Iraq (1921-1932)", *Journal of Levantine Studies* 2 (2011): 59-74

Orit Bashkin, *New Babylonians: A History of Jews in Modern Iraq* (Stanford: Stanford University Press, 2012)

Rami Ginat and Meir Noema, "Al-Fajr Al-Jadid: A Breeding Ground for the Emergence of Revolutionary Ideas in the Immediate Post-Second World War",

ומסקנות דומות עלו ממחקרה של הגר הלל על העיתונות היהודית במצרים.¹⁹ שחזור עולמם של היהודים האלה מצריך עבודה רבה. התחום המרתק שבו נבחנו הקהילות היהודיות העבריות הערביות היא ההיסטוריה החברתית. חוקרים כמו אלון תם בודקים מרחבים שבהם עבדו יחד יהודים וערבים, ובהם, למשל, בתי קולנוע ובתי קפה בבעלות יהודית, שהיו מרכז חשוב לאינטלקטואלים ופעילים ערבים.²⁰ המקורות שמהם אנו שואבים מידע על חיי היהודים בחברות ערביות מגוונים: ארכיונים, עיתונות, טקסטים ספרותיים וספרות תורנית. אנו מבקשים להבין את התפוצה של הטקסטים האלה ואת אופני התקבלותם. העיסוק במגוון מסמכים וטקסטים, כתובים ובעל פה, חושף את העושר התרבותי של חיי היהודים במדינות ערב, את תרבותם, וגם את סבלם. מעיונים בטקסטים של בתי דין נחשפת מערכת היחסים בין יהודים לבין מוסלמים ונוצרים, וגם בין יהודים בני ארצות המזרח לבין אשכנזים, ובין יהודים רבניים לקראים (ביטוי ליחסים האלה ניתן במחקריו של יורם מיטל על הקהילה היהודית במצרים).²¹ עיונים בדרו"חות המשטרה חושפים את חיי היום-יום של גברים יהודים ונשים יהודיות בערי שדה, כמו אל-מחלה אל-כברא במצרים (על כך במחקריה של ההיסטוריונית המצרית חנאן חמאד).²² ניתוחו של החוקר המרוקאי עמר בום אתרים במרשתת שבהם מוזכרים יהודים במרוקו מערער נרטיבים שכיחים בהיסטוריוגרפיה הציונית על יחסי יהודים ומוסלמים וחושף דיונים ברשתות שבאמצעותם הותוו זהויות יהודיות-ערביות ומרוקניות.²³ כל אלו מציגים לפנינו תרבות יהודית-ערבית עשירה ודינמיקה מרתקת

Middle Eastern Studies 44 (2008): 867-893; Rami Ginat, *A History of Egyptian Communism: Jews and Their Compatriots in Quest of Revolution* (Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 2011)

18 גיא ברכה, "אלעאלם אלסראאילי - מקומו בעולם העיתונות היהודית והערבית במזרח התיכון על רקע התמורות בקהילות סוריה ולבנון, 1921-1948" (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, 2012).

19 הגר הלל, "ישראל" בקהיר: עיתון ציוני במצרים הלאומית, 1920-1939 (תל אביב: עם עובד, 2004).

20 Alon Tam, "Cairo's Coffeehouses in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries: An Urban and Socio-Political History" (PhD diss., University of Pennsylvania, 2018)

21 Yoram Meital, "A Jew in Cairo: The Defiance of Chehata Haroun", *Middle Eastern Studies* 53 (2016): 1-15; Yoram Meital, "A Thousand-Year-Old Biblical Manuscript Rediscovered in Cairo: The Future of the Egyptian Jewish Past", *Jewish Quarterly Review* 110 (2020): 194-219

22 Hanan Hamad, *Industrial Sexuality: Gender, Urbanization, and Social Transformation in Egypt* (Austin: University of Texas, 2016)

של הבניית זהויות השומטת את הקרקע מתחת לטיעונים בינאריים על העבר היהודי במרחב המזרח-תיכוני והצפון-אפריקאי.

בניגוד לשניר, אנו סוברים שגם לאינטלקטואלים ערבים שאינם יהודים היה, ועדיין יש חלק בטיפוח התרבות היהודית-ערבית במשרק ובמגרב. כפי שהראו החוקרים שאול סחייק, ג'ונתן גריבץ וליטל לוי, שהייתה חברה בקבוצת המחקר שלנו, אינטלקטואלים ערבים גילו עניין רב בתרבות היהודית במחוזותיהם.²⁴ במיוחד בתקופת התחייה הערבית, הנהדה, פרסמו כותבים ערבים בולטים מאמרים על חיי היהודים בעבר ובהווה. הרצון לדעת מה משמעותו של סימוןם האתני והגזעי של הערבים כשמיים; התשוקה לדעת מהם מקורות הציוויליזציה האסלאמית; הרומנטיזציה של ספרד המוסלמית, שהייתה גן עדן תרבותי שבו שגשגה התרבות האסלאמית ובה חיו בהרמוניה יהודים, נוצרים ומוסלמים; והאינטרס להוכיח את אירופה, שהטיפה למוסלמים כיצד לנהוג בנוצרים, אך יחסה למיעוטים שחיו בשטחיה היה מחפיר – הובילו רבים לכתוב על נושאים יהודיים. ההיסטוריה היהודית, הקדומה והחדשה, והיהדות בהיותה דת ותרבות זכו לעיון מחודש בעיתונות הנהדה, ובהקשר הזה סוקרו כתביו של יוספוס פלביוס, השפעת העברית על הערבית וגם הפוגרומים באירופה ("סופות בנגב") ומשפטיהם של דרייפוס ושל מנדל בייליס. הביטויים לכך מגוונים – ג'רג'י זידאן הרבה לדון בהיסטוריה יהודית, פרח אנטון כתב רומן על יהודייה בעת הכיבוש המוסלמי של פלסטין הביזנטית, מחב אל-דין אל-ח'טיב כתב על תאוריות לשוניות והיסטוריות בנוגע למוצאם של השמים, שיבלי שומייל ורשיד רדא סיקרו את משפט דרייפוס כמשבר של אירופה, ושאהין מקרויס פרסם ספר על ההיסטוריה של היהודים במצרים.²⁵ כפי שהראה יובל עברי, המשורר מערוף אל-רצאפי כתב קצידה ששיקפה את התפיסה שהתרבות השמית ותרבותה של

Aomar Boum, "The Virtual Genizah: Emerging North African Jewish and Muslim Identities Online", *International Journal of Middle East Studies* 46 (2014): 597-601 23

שאול סחייק, "דמות היהודי בראי עיתונות הערבית בין השנים 1858-1908" (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטה העברית בירושלים, 1991); Jonathan Marc Gribetz, *Defining Neighbors: Religion, Race, and the Early Zionist-Arab Encounter* (Princeton: Princeton University, 2014); Lital Levy, "Jewish Writers in the Arab East: Literature, History, and the Politics of Enlightenment, 1863-1914" (PhD diss., University of California, 2007); Lital Levy, "Historicizing the Concept of Arab Jews in the *Mashriq*", *Jewish Quarterly Review* 98 (2008): 452-469; Moshe Behar and Zvi Ben-Dor Benite, eds., *Modern Middle Eastern Jewish Thought: Writing on Identity, Politics and Culture, 1893-1958* (Waltham, MA: Brandeis University Press, 2013) 24

Nimrod Hurvitz, "Muhibb al-Din al-Khatib's Semitic Wave Theory and Pan-Arabism", *Middle Eastern Studies* 29 (1993): 118-134; Jonathan Marc Gribetz, 25

ספרד בימי הביניים קשרו בין ערבים ליהודים. היהדות וזיקתה לערביות לא היו נחלתם של יהודים בלבד, אלא גם של ערבים רבים.²⁶ כפי שהראה לואי פישמן, הגעתם של פליטים יהודים מרוסיה ומהבלקן לשטחי האימפריה, מחד גיסא, והסכסוך בפלסטין, מאידך גיסא, הובילו גם לפרסומים רבים על היהדות המודרנית בעיתונות העוסמאנית, והעוסמאנים, בהיותם אזרחים גלובליים, פרסמו מאמרים על עניינים יהודיים, כמו משפט דרייפוס.²⁷

העבר המוביל להווה: עברית וערבית – מהחלפה להתכה ולהדהוד

לפי הבנתנו, היחסים בין ערבית לעברית אינם רק יחסי "החלפה", כלומר החלפתה של הערבית והדיאלקטים השונים שלה (ובתוכם גם הערבית-יהודית) בשפה העברית במפנה המאה העשרים בפלסטין-ארץ ישראל וביתר שאת בישראל אחרי 1948. אנו מציעים להבחין בניואנסים וביחסים מורכבים יותר בין השפות, יחסים שבהם העברית נשמעת גם דרך הערבית, ובעיקר, הערבית מהדהדת בשפה העברית. תופעה זו אינה ייחודית למודרנה, והיא התקיימה גם בימי הביניים, בעיקר בספרד. פרשנות המקרא הושפעה מספרות התפסיר, השירה העברית השתנתה בשל המגע עם הערבית ועם שירתה, תרגומים לעברית של יצירות ערביות, כמו "כלילה ודמנה", שינו סוגות עבריות, כמו ספרות המוסר, ועצם הדיון במהות הרטוריקה וביכולתן של שפות שונות להביע רעיונות שונים הושפע מדיונים בצחות (פצחא) הערבית. כפי שהראו שורה של חוקרים, ובהם עמוס נוי, וחברי הקבוצה יובל עברי וקרן דותן, הספרות שחיברו יהודים ספרדים בפלסטין העוסמאנית והמנדטורית הדהדה את הערבית. סופרים, כמו יצחק שמי, כתבו על סופרים ערבים כמו ג'רג'י זידאן, תרגמו הגות וספרות מערבית, וקשרו קשרים עם עורכים ערבים בולטים, כמו לואיס שיח'ו בלבנון.²⁸ סלים תמרי, שניתח את

“‘Their Blood is Eastern’: Shahin Makaryus and Fin de Siècle Arab Pride in the Jewish ‘Race’”, *Middle Eastern Studies* 49 (2013): 143-161; Orit Bashkin, “My Sister Esther: Reflections on Judaism, Ottomanism, and the Empire of Egypt in the Works of Farah Antun”, in *Egypt in the Long 1890s*, eds. Marilyn Booth and Anthony Gorman (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014); Orit Bashkin, “Three Syrian Intellectuals, a French Jewish Officer, and the Question of Late Ottoman Pluralism”, *International Journal of Middle East Studies* 50 (2018): 765-768

Yuval Evri, *Translating the Arab-Jewish Tradition: From al-Andalus to Palestine/Land of Israel* (Berlin: Forum Transregionale Studien e.V., 2016) 26

Louis A. Fishman, *Jews and Palestinians in the Late Ottoman Era, 1908-1914: Claiming the Homeland* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020) 27

מאמריו וסיפוריו של שמי, מיקם אותו במרחב הספרותי והאינטלקטואלי הפלסטיני והערבי-יהודי המקומי.²⁹ כמו שניר, וגם אחרת ממנו, הלל כהן גורס שהמרחב התרבותי המשותף לכל הערבים-יהודים הדוברים את השפה הערבית וקוראים אותה חדל להתקיים בעקבות המשבר שחוללה בקהילות הספרדיות המקומיות "נקודת האפס" של שנת 1929.³⁰ ההיסטוריון מנחם קליין טוען להמשכיות של תרבות זאת בפלסטין גם בעשורים שאחרי 1929.³¹ חוקרים אחרים מראים גם הם כי המגעים הלשוניים והתרבותיים המשיכו להתקיים, גם אם לעיתים רק בחסות מערך המודיעין וההסברה הציוני. ההיסטוריון מוסטפא כבהא תיאר את התפקיד הפורמטיבי שהיה לעיתונאים ולסופרים יהודים-ערבים בכינונה של העיתונות הערבית בישראל בעשורים הראשונים לקיומה (בעיקר של העיתוננים שנוסדו וממומנו על ידי מוסדות המדינה).³² ספריו של יעקב יהושע, למשל, פורסמו בערבית אחרי 1948, ובמחקריו בעברית היה מידע חשוב שסייע להנגשת יצירותיהם של סופרים יהודים ויהודים-ערבים שעסקו בתחייה הערבית.³³ זאת ועוד, מחקריו פורצי הדרך של החוקר המצרי מסטפא חסין הראו כיצד דור שלם של חוקרים יהודים, ספרדים ואשכנזים, עיצבו את תפיסת ידיעת הארץ שלהם על פי קריאה של מקורות אסלאמיים ימי-ביניים, ובהם ספריהם של מקדסי ואבן בטוטה שעסקו בפלסטין בימי הביניים. חסין הוכיח הוכחה משכנעת כי כדי להראות את המשכיות הקיום היהודי בארץ, ללמוד את ההיסטוריה של אתרים יהודיים שהיו קדושים גם למוסלמים ולהטיב לדעת את מהותם של צמחים ופרחים, פנו החוקרים היהודים האלה לספרות המוסלמית הכתובה בערבית.³⁴

- 28 עמוס נוי, עדים או מומחים: יהודים משכילים בני ירושלים והמזרח בתחילת המאה העשרים (תל אביב: רסלינג, 2017); יובל עברי, השיבה לאנדלוס: מחלוקות על תרבות וזהות יהודית ספרדית בין ערביות לעברית (ירושלים: מאגנס, 2020); Keren Dotan, "Prophets of Secularization: Hebrew Mizrahi Writers in Eretz-Yisrael" (PhD. diss., New York University, 2016)
- 29 Salim Tamari, "Ishaq al-Shami and the Predicament of the Arab Jew in Palestine", *Jerusalem Quarterly File* 21 (2004), https://oldwebsite.palestine-studies.org/sites/default/files/jq-articles/predicament_2.pdf
- 30 הלל כהן, תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי (ירושלים: כתר, 2013); הלל כהן, "חיי ומותו של היהודי-ערבי בארץ ישראל ומחוצה לה", עיונים בתקומת ישראל 9 (2015): 171-200.
- 31 מנחם קליין, קשורים: הסיפור של בני הארץ (בני ברק: הקיבוץ המאוחד), 2015.
- 32 מוסטפא כבהא, "יהודים מזרחים בעיתונות הערבית בישראל, 1948-1967", עיונים: כתב עת רב תחומי לחקר ישראל 16 (2006): 445-461.
- 33 יעקב יהושע, אפנדי בלי שכר סופרים (תל אביב: הקיבוץ המאוחד), 2016.
- 34 Mostafa Hussein, "Intertwined Landscape: The Integration of Arabo-Islamic Culture in Pre-State Palestine", *Israel Studies Review* 33 (2018): 51-65; Mostafa Hussein, "Scholarship on Islamic Archaeology between Zionism and Arab

משכילים יהודים עוסמאנים-ספרדים כתבו במגוון שפות, וכפי שהראו מחקריהם של ליטל לוי, אביגיל יעקבסון ומשה נאור, זהותם הספרדית הייתה גמישה ביותר. אסתר אזהרי-מויאל, האינטלקטואלית הספרדית שפעלה בלבנון, במצרים ובפלסטין העוסמאנית, כתבה בעיקר בערבית ובצרפתית, ואת כתביה, את נאומיה ואת תרגומיה חוקרים כיום בעיקר חוקרות וחוקרים של תנועת הנהדה הערבית ושל ראשית התנועה הפמיניסטית הערבית. אזהרי-מויאל פרסמה רומנים וסיפורים קצרים בערבית, תרגמה מחזות וסיפורים קצרים מצרפתית לערבית ונשאה נאומים על מעמד האישה הערבית ועל תנועת התחייה הערבית והעוסמאנית. בעלה, שמעון מויאל, היה שותף לתרגום התלמוד לערבית שזם האינטלקטואל הבולט של תנועת התחייה הערבית, ג'רג'י זידאן. הזוג גם ייסד וערך את השבועון **צות אל-עת'מאניה** (קול העוסמאניות), שיצא לאור בערבית ביפו ב-1913. הם כונו עברים-ערבים ולעיתים היו מזוהים עם הרעיון הציוני ועם התחייה העברית, לצד הזדהותם והשתתפותם בתנועת התחייה הערבית וברפורמצייה העוסמאנית. זאת ועוד, הסיבות לדמיון בין הוגים יהודים בעיראק, במצרים, בפלסטין ובסוריה, נבע מכך שהם הגיבו לתהליכים דומים במזרח התיכון: למהפכת התורכים הצעירים, לנהדה ולעליית מדינת הלאום.³⁵

מקום נוסף שבו העברית מהדהדת את הערבית הוא הספרות התימנית. בקבוצת המחקר שלנו היו חוקרים מעולים שהתמחו בתחום זה, ובהם קרסטין הינפלד (Hünefeld) ומרק וגנר (Wagner), שמחקריהם מתכתבים עם מושאי מחקריהם של יוסף טובי, יהודה

National Movements”, in *The Muslim Reception of European Orientalism*, eds. Susannah Heschel and Umar Ryad (Abingdon, UK: Routledge, 2019); Mostafa Hussein, “The Integration of Arabo-Islamic Culture into the Emergent Hebrew Culture in Late Ottoman Palestine”, *Jewish Quarterly Review* 109 (2019): 464-469
Abigail Jacobson and Moshe Naor, *Oriental Neighbors: Middle Eastern Jews and Arabs in Mandatory Palestine* (Waltham, MA: Brandeis University Press, 2016);
Jonathan Marc Gribetz, “An Arabic-Zionist Talmud: Shimon Moyal’s At-Talmud”, *Jewish Social Studies* 17 (2010): 1-30; Lital Levy, “Partitioned Pasts: Arab Jewish Intellectuals and the Case of Esther Azhari Moyal (1873-1948)”, in *The Making of the Arab Intellectual (1880-1960): Empire, Public Sphere, and the Colonial Coordinates of Selfhood*, ed. Dyala Hamzah (Abingdon, UK: Routledge, 2012); Esther Azhari Moyal, “Address at the American College for Girls in Beirut”, in *Modern Middle Eastern Jewish Thought: Writings on Identity, Politics, and Culture, 1893-1958*, eds. Moshe Behar and Zvi Ben-Dor Benite (Waltham, MA: Brandeis University Press, 2013), 31-37; Esther Azhari Moyal, “Our Renaissance”, in *ibid.*, 38-47; Mark Wagner, *Jews and Islamic Law in Early 20th-Century Yemen* (Bloomington, IN: Indiana University Press, 2015)

ניני, ומנשה ענזי.³⁶ מפרסומיהם עולה שהתרבות הערבית השפיעה על יצירותיהם של יהודי תימן בערבית. המקאמות העבריות של זכריה אל-צאהרי, שנסע ברחבי המזרח התיכון בתקופה המודרנית המוקדמת, הושפעו מספרות האדב הערבית, ובכלל זה מכתבתו של אל-ג'אחט. מרק וגנר הוסיף והראה שהשירה התימנית היהודית קשורה בטבורה לשירה הערבית בתימן, שירה שכתבו מוסלמים, למשל, לשירה צופית.³⁷ דוגמה אחרת להדהוד הערביות בעברית היא ספרים שכתבו רבנים במאה התשע-עשרה. מובן שרבנים אלו הגיבו להליכים היסטוריים בחברה המודרנית, כמו התנוימאת, הנהדה והגעת הדפוס למזרח התיכון. כפי שהראה צבי זוהר במחקריו על הרבנות הספרדית, רובם היו בעלי השקפת עולם פרגמטית ומכילה יותר משל עמיתיהם האשכנזים.³⁸ כמה מהם השתתפו במודע במאבקים משותפים עם תנועת הרפורמה האסלאמית, כמו המאבק בחינוך המסיונרי, כפי שהראה ירון הראל.³⁹ אבי-ירם צורף הסביר כי רבנים יהודים בגדאדים הגיבו בכתביהם גם לאתגרי המודרנה הערבית.⁴⁰ חבר

36 מנשה ענזי, "השפעת התמורות המדיניות על יהודי צנעא בראשית המאה העשרים", בתוך **מטוב יוסף: ספר היובל לכבוד פרופ' יוסף טובי, כרך ב: יהודי תימן – תולדותיהם וארחות חייהם**, ערכו אילת אטינגר ודני ברימפוז (חיפה: המרכז לחקר התרבות היהודית בספרד ובארצות האסלאם – אוניברסיטת חיפה, 2010), 95-124.

37 Mark S. Wagner, *Like Joseph in Beauty: Yemeni Vernacular Poetry and Arab-Jewish Symbiosis* (Leiden: Brill, 2009); Kerstin Hünefeld and Menashe Anzi, "San'ā", Jerusalem, New York: Imam Yaḥyā Ḥamīd al-Dīn (1869-1948) and Yemeni-Jewish Migration from Palestine to the United States", in *The Yemeni Manuscript Tradition*, eds. David Hollenberg, Christoph Rauch, and Sabine Schmidtke (Leiden: Brill, 2015), 252-280; Adena Tanenbaum, "The Uses of Scripture in Zechariah Al-Dāhiri's Sefer Hamusar", in *Exegesis and Poetry in Medieval Karaite and Rabbanite Texts*, eds. Joachim Yeshaya and Elisabeth Hollender (Leiden: Brill, 2016), 147-184; Yosef Tobi, *The Jews of Yemen: Studies in Their History and Culture* (Leiden: Brill, 1999).

38 Zvi Zohar, *Rabbinic Creativity in the Modern Middle East* (New York: Bloomsbury Publishing, 2013).

39 Yaron Harel, "The Rabbi and the Mufti against the Priest: The Missionary Activity in Gaza at the Beginning of the Twentieth Century", in *Jews and Muslims in the Islamic World*, eds. Bernard Dov Cooperman and Zvi Zohar (Bethesda, MD: University Press of Maryland, 2013), 159-169.

40 אבי-ירם צורף, "ובעוד אשר נראה בקצת מעשיו כאחד הרבנים הפולאניים הנה גם מדת גייגער נורקה בו: ר' יוסף חיים וביקורת שיח החילון", *זהויות* 9 (2019): 89-111.

הקבוצה, יגאל נזרי, אף הראה כיצד התמודדה המסורת המרוקאית היהודית עם אתגרי המודרנה, ובמיוחד עם הקולוניאליזם האירופי.⁴¹ ולבסוף, השפה הערבית היהודית, כמו העברית, הייתה כלי חשוב בדיונים בהיבטים שונים של הנהדה. אף שערכים לא קראו עיתונים ביהודית-ערבית, כמו הדובר (שיצא לאור בבגדאד), שושנה ופרח (שני עיתונים של יהודי בגדאד שהופיעו בהודו), או את עיתונות צפון אפריקה ביהודית-ערבית, עיתונים אלו הטמיעו דפוסי שיח חשובים שרווחו בחברות הערביות שבהן הם נכתבו. מקרה בוחן מעניין הוא ספרו של רבי יוסף חיים, קאנון אל-נסאא, שבו השיא הרב עצות לנשים יהודיות כיצד לנהל את אורחות חייהן. ספר זה נכתב בערבית-יהודית, בפרוזה מחורזת, סוגה המכונה סג'ע, ותורגם גם לעברית. הספר לא נקרא בידי מוסלמים, והיה פופולרי ביותר בקרב יהודיות עיראקיות שלהן נועד. אולם הוא כולל אנקדוטות וסיפורים שמקורם בספרות הערבית הקלאסית ומשקף את ההקשר המודרני שבו זכויות נשים, ובהן זכויות נשים יהודיות, נידונו בעיראק. היהודית הערבית הייתה אפוא שפה חשובה וחלק אינטגרלי מהשפה הערבית, וביטאה את תרבותה הערבית של יהדות עיראק, כפי שהראתה אלה שוחט במאמרים חשובים.⁴² החברה העיראקית בראשית המאה העשרים הייתה שמרנית ודחתה את מסריו המתקדמים של האינטלקטואל המצרי קאסם אמין. עם זאת, הדיון במהות הקדמה וביחסה לנשים התקיים בעיראק, ורבי יוסף חיים הגיב לו. תוכן הספר נכתב ביהודית-ערבית וכוון ליהודים, וההקשר היה ערבי, עוסמאני ונההוואי.

ההווה: המזרחיות החדשה, התרבות היהודית הערבית החדשה ואופקים חדשים

מאחר שאנו מגדירים את התרבות היהודית הערבית באופנים שונים משנר, ולדידנו היא תרבות כתובה ותרבות שבעל פה, תרבות מרובת פנים, שמשולבים בה מרכיבים ספרותיים, אורליים ומוזיקליים, והיא קשורה גם ללשונות ולדיאלקטים יהודיים ולא יהודיים אחרים ומשיקה גם לעברית – אנו רואים רכיבים רבים בתרבות העכשווית המקיימים דיאלוג עם התרבות הערבית היהודית הזאת ומנסים לשמר אותה.

Yigal S. Nizri, "Judeo-Moroccan Traditions and the Age of European Expansionism in North Africa", in *The Sephardic Atlantic: Colonial Histories and Postcolonial Perspectives*, eds. Sima Rauschenbach and Jonathan Schorsch (Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, 2018), 333-360

Ella Shohat, "The Question of Judeo-Arabic", *The Arab Studies Journal* 23 (2015), 14-76; Ella Shohat, "The Invention of Judeo-Arabic", *Interventions* 19 (2017): 153-200

להבדיל מהכרזתו של שניר על ראשית דעיכתה של התרבות היהודית-ערבית בנקודת השבר של 1948 ועל מותה בימינו אלה, אנו גורסים שלא רק שיש המשכיות לתרבות זאת, אלא ניכרים אף ביטויים לפריחה מחודשת שלה, המתכתבת עם מאפייניה המקוריים של תרבות יהודי ערב, נובעת ממנה ופועלת לשימורם במגוון דרכים. כאמור, התרבות היהודית-ערבית הייתה כתובה ואורלית, הושפעה משפות ומדיאלקטים מקומיים ובאה לידי ביטוי בהגות, ביצירות ספרות במוזיקה ועוד, ולכל אלו יש ביטויים משמעותיים בתרבות העכשווית, המעלים על נס את התרבות הערבית-יהודית.⁴³

ראשית נבהיר כי גם את הפוליטיקה של המזרחיות ואת השיח הפוליטי בסוגיית המזרחיות בארץ אנו מבינים מעט אחרת משניר. שניר מזכיר בעיקר חוקרים כמו יהודה שנהב, אלה שוחט ואחרים, שהיו מזוהים עם סדר יום מזרחי רדיקלי, והעלו על נס את האופציה היהודית-ערבית כמשקל נגד לציונות. מחקריהם פורצי הדרך של חוקרים אלו אכן יצרו שינוי של ממש בשיח ובמחקר על התרבות והזהות היהודית-ערבית והשפיעו על דור צעיר של חוקרים.⁴⁴ אולם, בעשור האחרון, בעידן של תחייה מזרחית בישראל, לא כל הפעילים המזרחים רואים בפוליטיקה הפרו-פלסטינית חלק בלתי נפרד ממאבקם, וכמה מהם אף כותבים על ברית אשכנזית-פלסטינית. רבים מהם מתמקדים בסוגיות הקשורות למאבק נגד פריוילגיות אשכנזיות בתחומי הקרקעות, הדיור והחינוך דווקא, ומדברים פחות על סוגיות תרבותיות. באופן פרדוקסלי, ההקשר של הדיון בפריוילגיות אשכנזיות הופך את הדיון בסוגיות תרבותיות לנוח הרבה יותר. האפשרות לספר כיצד שגשגו יוצרים יהודים בארצות מוצאם, או להלל את תרומתם למוזיקה, לספרות ולתרבות בארצות ערב, נחשב מאיים פחות בישראל ומתקבל בפתיחות שלא הייתה בעבר ואף זוכה למימון. לפיכך, שורה של ארגונים ופרויקטים, כמו דו"ח ועדת ביטון, "רדיו גיברלטר", אתר "העוקץ" ותוכניות בערוץ כאן 11, עוסקים בהרחבה בהיסטוריה ובתרבות מזרחית.⁴⁵ אף שהימין

43 על תחיית התרבות, ראו המאמר החשוב, Orit Ouaknine-Yekutieli and Yigal S. Nizri, "My Heart is in the Maghrib": Aspects of Cultural Revival of the Moroccan Diaspora in Israel", *Hesperis Tamuda* 51 (2016): 165-194

44 Ella Shohat, "Sephardim in Israel: Zionism from the Standpoint of Its Jewish Victims", *Social Text* 19 (1988): 1-35; Ella Shohat, "The Invention of the Mizrahim", *Journal of Palestine Studies* 29 (1999): 5-20; Yehouda Shenhav, *The Arab Jews: A Postcolonial Reading of Nationalism, Religion, and Ethnicity* (Stanford: Stanford University Press, 2006); Yehouda Shenhav, "The Jews of Iraq, Zionist Ideology, and the Property of the Palestinian Refugees of 1948: An Anomaly of National Accounting", *International Journal of Middle East Studies* 31 (1999): 605-630

45 דוח ועדת ביטון להעצמת מורשת יהדות ספרד והמזרח במערכת החינוך, מוגש לשר החינוך מר נפתלי בנט, 29 ביוני, 2016, <https://edu.gov.il/owlHeb/Tichon/RefurmotHinoch/>, Documents/bitonreport.pdf

הפוליטי מנסה לרכב על הגל הזה ולטעון שרק הימין הוא מייצגן האוטנטי של תרבויות יהודי ערב המושקקות, אנו סבורים שעל אנשי אקדמיה לחשוב כיצד לתרום לדיון התרבותי בהיסטוריה של יהודי המזרח, וכיצד לתווך בין הפריחה האקדמית של לימודי ההיסטוריה והתרבות של יהודים בחברות הערביות לבין ציבורים יהודים ופולסטינים. הנתונים שחשפו יהודה שנהב, יונתן מנדל ואחרים בדבר שיעור יודעי הערבית בארץ, והעובדה שרוב המזרחים אינם מסוגלים לקרוא ערבית ורבים מהם רואים בערבית שפה ביטחונית ושפה מתה הקשורה לעבר הרחוק של אבותיהם, מטרידים ביותר.⁴⁶ עם זאת, סימנים ברורים מעידים על שינוי חיובי. למשל, התוכנית ללימודי תרבות ערבית-יהודית, המתנהלת באוניברסיטאות תל אביב ובן-גוריון, משקפת מהלך חשוב באקדמיה. התוכנית שמה לה למטרה להחיות את לימוד התרבויות ששניר טוען שהן עומדות בפני כליה. במסגרת זו מוצעים קורסים על תרבות ויצירה של יהודים וערבים בארצות האסלאם באלף השנים האחרונות, ונערך דיון בנושאים אקטואליים: משאלות על הזהות ועל היצירה המזרחית, ועד הספרות הפולסטינית בישראל. לצד חדשנותה הדיסציפלינרית, תוכנית זו מבקשת להציע גם מערך תאורטי ומתודולוגי מקורי, שישלב תשובה רב-ערכית לשאלות מרכזיות במדעי הרוח בישראל: שאלת החילון והדיאלקטיקה של המסורת, הזיקות בין יהדות לאסלאם, ביקורת האוריינטיזם והשלכותיה העכשוויות, הזיקות בין עברית לערבית ועוד. הקורסים בתוכנית כוללים היסטוריה של יהדות המזרח ושל היצירה היהודית בלשונותיה המרובות: ערבית, עברית וערבית-יהודית, וגם קורסים המתמקדים בספרות העברית של כותבים וכותבות מזרחים בישראל. מבט כולל זה יוצר רצף רב-לשוני מרתק.⁴⁷

נוסף על כך, העיסוק בהיסטוריה ובתרבות של יהודי ערב משתקף גם בספרות העברית העכשווית. סופרים רבים בארץ כותבים על קורות משפחותיהם ועל חיי יהודים בכלל בארצות ערב. יוסי סוכרי, אלון חילו, חיים סבתו, רונית מטלון, יצחק גורמזאנו גורן, שרית ישי לוי ואחרים, משחזרים חיים יהודים מזרחיים וספרדים בעברית. העברית ברומנים של סופרים כמו אלון חילו, כמו העברית של קודמיהם הספרדים והמזרחים בישראל, וכמו ספריהם של שמעון בלס וסמי מיכאל, מדהדת את

46 יהודה שנהב, מייסלון דלאשה, רמי אבנימלך, נסים מזרחי ויונתן מנדל, **ידיעת ערבית בקרב יהודים בישראל** (ירושלים: ון-ליר, 2015), <https://www.vanleer.org.il/he/publication/>, ידיעת-ערבית-בקרב-יהודים-בישראל.

47 ראו באתרי התוכנית באוניברסיטת תל אביב ובאוניברסיטת בן-גוריון בנגב, https://humanities.tau.ac.il/literature/ar_he_culture; <https://in.bgu.ac.il/humsos/ajc/Pages/%D7%90%D7%95%D7%93%D7%95%D7%AA-%D7%94%D7%AA%D7%9B%D7%A0%D7%99%D7%AA.aspx>

הערבית במבנים דקדוקיים, ביחס להיסטוריה ערבית ובדיאלוגים מסוימים.⁴⁸ כפי שציין שניר, המסמן הבולט והמרשים ביותר של המגמה הזאת הוא אלמוג בהר, שכתבתו העברית משקפת את הכתיבה בערבית; בהר כותב גם בעברית וגם בערבית, ויצירתו בעברית מנכיחה גם את התרבות הערבית, וגם את השתקתה.⁴⁹ כפי שהראתה חברת הקבוצה ננסי ברג, לכתיבה בעברית על חברות ערביות יש גם חשיבות פוליטית רבה: היא ממסמסת את ההבדלים בין בית למולדת, בוראת את ההבדלים האלה מחדש, ויוצרת רומנים בעברית שרק קוראי ערבית הבקיאים בהיסטוריה של יהדות המזרח בהקשרים מסוימים יכולים להבין.⁵⁰

התרבות הערבית של יהודי המזרח לא נעלמה מעולם. היא שרדה בבתי קפה של המעברות, בבתי הכנסת, באירועים המשפחתיים, במוזיקה המזרחית, בקול ישראל בערבית ובמועדונים, והיא קיימת גם היום. מסורת הפיוט העשירה, הספוגה ערביות ויהודיות, נדדה ממרחבי בית הכנסת ללב ליבה של סצנת המוזיקה הישראלית.⁵¹ בד בבד אנו עדים לשיבה של יוצרים בני הדור השני והשלישי המזרחי בישראל למוזיקה עיראקית, תימנית, מצרית, מרוקאית ואנדלוסית. יוצרים כמו יאיר דלאל ודודו טסה, השר את שיריו של דודו וסבו, המלחינים היהודים העיראקים דאוד וצאלח אל-כיתי; רביד כחלני ולהקת A-WA וזמרים רבים אחרים המחדשים מסורות מוזיקליות תימניות ומתכתבים עימן. נטע אלקיים, "התזמורת האנדלוסית הישראלית אשדוד", "תזמורת ירושלים מזרח מערב" ופעילותה הברוכה של שירה אוחיון, העוסקת בחידוש המורשת המוזיקלית האנדלוסית והערבית של צפון אפריקה, ממלאים כולם תפקיד חשוב בסצנה המוזיקלית המקומית. האומניות, האומנים והתזמורות האלה משלבים בהופעותיהם גם מוזיקה מזרחית שאינה יהודית, ובכלל זה יצירות של אומנים פלסטינים, מצרים

48 אלון חילו, מות הנזיר (תל אביב: חרגול, 2004); יוסי סוכרי, אמיליה ומלח הארץ: וידוי (תל אביב: בבל, 2002); חיים סבתו, אמת מארץ תצמח (תל אביב: ידיעות ספרים, 1997); יצחק גורמזאנו גורן חיבר טרילוגיה על קורות משפחתו באלכסנדריה: קיץ אלכסנדרוני (תל אביב: עם עובד, 1978), בלאנש (תל אביב: עם עובד, 1986), חופי אלכסנדריה (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2018).

49 אלמוג בהר, אנא מן אליהוד: קובץ סיפורים, 1996-2008 (תל אביב: בבל, 2008). הסיפור "אנא מן אליהוד" מתוך קובץ זה עובד לסרט עלילתי קצר (2017) ולאחרונה אף הומחו והוצג בתיאטרון יפו (2020); אלמוג בהר, צ'חלה וחזקל (ירושלים: כתר, 2010). הספר הזה תורגם לערבית, יצא לאור בהוצאה פופולרית בקהיר והתקבל בהתלהבות.

50 Nancy E. Berg, *More and More Equal: The Literary Works of Sami Michael* (Lanham, MD: Lexington Books, 2005); Nancy E. Berg, *Exile from Exile: Israeli Writers from Iraq* (Albany, NY: State University of New York, 1996); Nancy E. Berg, "Victoria's Triumph: Answering the Ethnic Question", *Israel Affairs* 3 (1996): 120-137

51 להרחבה על מסורת הפיוט וזיקתה לתרבות הערבית, ראו חביבה פדיה, שיבתו של הקול הגולה – זהות מזרחית: פואטיקה, מוזיקה ומרחב (בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2016).

ולכנונים. תזמורת "פרקת אל-נור", למשל, מחדשת את המורשת של תזמורת קול ישראל בערבית, שנגניה היו בעיקר יהודים מצרים ועיראקים. מסורות מוזיקליות אלו המשיכו להתקיים בישראל כל השנים במסגרות מתוחמות יותר, כגון מועדונים, חפלות ומסיבות משפחתיות. זמרים נפלאים, כמו זוהר ארגוב, ציון גולן, מייק קרוצ'י, יעקב נשאווי וריימונד אבקסיס שמרו על גחלת התרבות המוזיקלית העשירה הזאת, שהשפיעה גם על יצירותיהם של זמרים פופולריים צעירים יותר, כמו אייל גולן, שמעון בוסקילה, זהבה בן, עופר לוי ושרית חדד, ומרביתם גם הקליטו שירים בערבית. גם בתוכניות מציאות (ראליטי), כמו "האקדמיה למוזיקה", בחרו כמה מהמתמודדים לשיר שירי "אודישן" בערבית. לביצועים מחודשים זכו, למשל, להיטיהם של לילית נגר וג'ו עמר, הראוי לתואר החלוץ שהלך לפני המחנה.

אם כן, למרות חוק הלאום הגזעני והמביש, השפה הערבית נשמעת גם במרחבים יהודיים וישראלים, במידה מועטה אך מעוררת הערצה. הדיאלקטים שיהודים דיברו בהם נשמרים בארץ בעיקר בזכות המדיה החברתית. אתרים רבים, כמו דף הפייסבוק "משמרים את השפה העיראקית"⁵², או "יציאת מצרים ובחזרה"⁵³, עוסקים בשחזור הדיאלקטים, המוזיקה היהודית, המנהגים והמטבח היהודי בקהילות האלה. המשתתפים בדיונים האלה אינם פילולוגים, אך הם כמהים להכיר את תרבות הוריהם וסביבתם וחוגגים את הערבית שדוברת במעברות ובשכונות שבהן הם גדלו. חוגים למרוקאית נפתחו בעקבות הסדרה "זגורי אימפריה" (2014), ודיאלקטים מרוקאים נשמעים בסדרות נוספות המשודרות ב"פריים טיים", כמו "שנות השמונים" (2013-2020). הקומיקאית הישראלית נועם שוסטר-אליאסי מעלה ברשת מערכונים בערבית פלסטינית הזוכים לתהודה רחבה; הדיאלקט הפלסטיני מושמע גם בסדרות דו-לשוניות כמו "פאודה" (2015-2020) ו"הנערים" (2019), פעמים רבות מפי שחקנים מזרחים; והסרט "מפריח היונים" (2013), המבוסס על ספרו של אלי עמיר, שזכה להצלחה עצומה, משמר את השפה העיראקית ומורשתה. היוצר והחוקר איל שגיא ביזאווי הראה כיצד תרבות עממית וקולנועית קושרת בין יהודים מצרים לבין מולדתם מצרים, בין מזרחים מקהילות שונות, ובין מזרחים לאשכנזים. סרטו "סרט ערבי" (2015) מראה כיצד יצרה הצפייה בסרט הערבי ששודר בערוץ היחיד בטלוויזיה הישראלית בימי שישי קהילת צופים נלהבים שהעריצו את תרבותה של מצרים. ואכן, בסדרות כמו "שנות השמונים" של שלום אסייג, המתארת חיי משפחה יהודית מרוקאית בטירת הכרמל, ובאתרי

52 "משמרים את השפה העיראקית", קבוצת פייסבוק, <https://www.facebook.com/groups/zahavb>

53 "יציאת מצרים ובחזרה", קבוצת פייסבוק, <https://www.facebook.com/groups/1528403684101271>

הקהילה היהודית העיראקית, מוזכר לעיתים קרובות "הסרט המצרי של יום שישי". האם היוצרים והזמרים המזרחים האלה דומים לסופרים היהודים העיראקים, או ליעקב צנוע, מראד פרג' ואסתר אזהרי-מויאל? ברור שלא. ועם זאת, הם משמרים, בתרבות העממית, מסורות שהיו בסכנת הכחדה ומסורת אורלית ערבית-יהודית מודרנית, שכפי שהראנו, יש לה היסטוריה ארוכה וגם הדהודים חזקים בהווה.

ידיעת דיאלקט יהודי-ערבי מאפשרת ליהודים מזרחים לשבור במהירות מחיצות במפגשים עם בני ארצם לשעבר, ולכך יש גם משמעויות פוליטיות. כאשר ראובן אברג'יל מדבר על זהותו הערבית-יהודית ועל ההזדהות שלו עם מאבקים ערבים ופלסטינים בערבית מרוקאית, בערבית ובצרפתית, הוא יוצר שיח חשוב עם ערבים צפון-אפריקאים דרך הרשתות החברתיות.⁵⁴ אפילו העברית משמשת כלי קישור חשוב במדיה החברתית. כאשר דיבר פעיל השמאל חיים הנגבי ז"ל על המורשת החברונית הערבית-יהודית של סבו בעברית, בניגוד לשיח של המתנחלים היהודים בחברון, כרו פלסטינים אוון באמפתיה.⁵⁵ במילים אחרות, בהקשרים האלה אין צורך בטקסטים כתובים אלא בנכונות לדבר, לשאול ולהבין. במרוקו, במצרים ובתוניסיה, שבהן יהודים נושאי דרכון ישראלי רשאים לבקר, מתקיימים קשרים בין תרבותיים אמיצים בין יהודים למוסלמים ולקופטים, למרות מאמצי החרמה נגד מיסוד היחסים עם ישראל, הן מצד השמאל הן מצד הימין הלאומי.

מאמץ ניכר לשימור תרבויות יהודיות-ערביות נעשה גם מחוץ למדינת ישראל. חלק מבני הדור השני והשלישי בקהילות של יהודים ממוצא מזרחי-תיכוני באנגליה, בצרפת, בארצות הברית ובמדינות נוספות, משמרים את המורשת התרבותית של הוריהם וסביהם. יהודים שהיגרו מעיראק בשנות השישים המאוחרות ובראשית שנות השבעים, כמו אנור שאול ומיר בצרי, שימרו את התרבות היהודית בלונדון. פעילים עיראקיים, כמו לינדה מנוחין בישראל, או אמיל כהן ודויד ונירן בסוון בלונדון, עמלים אף הם על שימור הקשרים בין יהודים, מוסלמים ונוצרים עיראקים.⁵⁶ איננו חושבים שיד מכוננת כלשהי או אידאולוגיה פוליטית אחת עומדות מאחורי ההתפתחויות האלה. חלק מהארגונים הפועלים לשימור התרבות הספרדית והמזרחית בעולם הם ציונים ורואים בתיעוד התרבות היהודית-ערבית משקל נגד לנכבה. חלק אחר, כמו היהודים

Jewish Voice for Peace, "No Man's Land", June 6, 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=I0uSQA1TMbw>; Interview with Reuven Abergel, May 6, 2011, <https://www.youtube.com/watch?v=suUTEcoN6R8>

55 ערן טורבינר, "חברון שבלב", 4 ביוני, 2016, https://www.youtube.com/watch?v=QdTF_RqpPec

56 ראו למשל את דף הפייסבוק, "ישראל בשפה העיראקית" המיועד לקוראים מעיראק: <https://www.facebook.com/IsraelinIraqi/>

בארגון הרדיקלי "קולות היהודים לשלום" (Jewish Voice for Peace), שהביעו עניין רב בתרבויות יהודיות ערביות בשנים האחרונות, באים מרקע אנטי-ציוני ואנטי-ישראלי.⁵⁷ אך, למעשה, אלה וגם אלה מבקשים לדעת מהי אותה תרבות יהודית-ערבית וכיצד הם יכולים לנכסה.

העניין שמגלים ערבים מוסלמים ונוצרים בתרבויות יהודיות הולך ומתחזק גם הוא בשני העשורים האחרונים. עניין זה משקף במידה רבה דור חדש של חוקרים ואינטלקטואלים ערבים המנסים לעמוד על ההיסטוריה של עמיהם בלי להרפות במאבק נגד נורמליזציה עם ישראל הרשמית. כפי שהראה חבר הקבוצה יורם מיטל, במרחב הציבורי במצרים מתרחשת פעילות מרתקת, ובכלל זה מיזמים כמו שיקום בתי כנסת והשימוש בחלק מהם לפעילות תרבות, והקמה של ספרייה למורשת יהודי מצרים בקהיר, שתכלול אלפי ספרים וכתבי יד יהודיים.⁵⁸ במרוקו פועל מוזיאון ליהדות מרוקו, עשרות בתי קברות יהודיים שוקמו, ושורה ארוכה של חוקרים כותבים על יהדות מרוקו, על ספריותיה, על עיתוניה ועל להגיה. בלבנון התגבשה קהילה חשובה העוקבת אחרי שחזורו של בית הכנסת "מגן אברהם" בביירות. חוקרים, כמו העיראקים מאזן לטיף, סעד סלום ורשיד אל חיון, המצרים נאאל אל-תוח' ומוחמד אבו אל-ע'אר, ומרוקאים כמו עומר בום, עמלים על לימוד החיים התרבותיים של יהדות ערב ועל תרגום טקסטים רלוונטיים לחיי היהדות הזאת לעברית.⁵⁹

באקדמיה המערבית, באנגלית, בצרפתית ובגרמנית, מתרחש מפנה של ממש, וחוקרי המזרח התיכון מדיסציפלינות שונות עמלים על שחזור עולמם התרבותי והחברתי של יהודים במגרב ובמזרח. מושבים וסדנאות באגודה האמריקאית ללימודי המזרח התיכון (MESA) ובאגודה ללימודי יהדות האמריקאית (AJS) מוקדשים לדיון בהיסטוריה ובתרבות יהודית במזרח התיכון ובצפון אפריקה. כעשרים ספרים ועשרות מאמרים בנושא הזה התפרסמו מראשית שנות האלפיים. בכנס השנתי של MESA

Jewish Voice for Peace, "Jews of the Middle East – Fact Sheet", <https://jewishvoiceforpeace.org/wp-content/uploads/2015/07/JVP-Jews-of-the-middle-east-fact-sheet.pdf>; Jewish Voice for Peace, "No Man's Land", June 6, 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=I0uSQA1TMbw>; Reuven Abergel's US tour in 2017, https://docs.google.com/document/d/1zr7dFeh39OH8WYfuq9myRxZF XhGpRGSZyDLOj-VWa8/edit?fbclid=IwAR3P1v49qAcChfGD7tZGvJtRro4S0YRAd3Nxhk6KxXiCej2gM_bkIlkrdxQ

Meital, "A Thousand-Year-Old ראו הספרייה, ובעיקר על פרויקט הקמת הספרייה, 215-219 Biblical Manuscript"

Aomar Boum, *Memories of Absence: How Muslims Remember Jews in Morocco* 59 (Stanford: Stanford University Press, 2013)

שנערך ב־2018 בעיר סן אנטוניו התקיים מושב על לילה מראד, בלונדון – כנסים על יהודי עיראק, בניו יורק – דיונים בהיסטוריה של יהדות תימן, ובקהיר – הרצאות "זום" על שימור המורשת היהודית במצרים. למשל, החוקר בן קורבר המתמחה בדיאלוגים תוניסאיים ובספרות ערבית יהודית תוניסאית, חושף דימויים של יהודים ודיאלקטים יהודים בספרות הצפון־אפריקאית.⁶⁰ קבוצת המחקר שהתכנסה בשנים 2018-2019 במרכז הרברט כץ ללימודי יהדות מתקדמים באוניברסיטת פנסילבניה, שכותבי המאמר ושניר עצמו היו שותפים בה, שיקפה את המגמות האלה, ובמובנים מסוימים הייתה שיא שלהן. שניר מלין במאמרו בגליון זה:

בשני העשורים האחרונים זכיתי להשתתף בקבוצות מחקר במיטב המכוונים היוקרתיים ללימודים מתקדמים בעולם, והיום אני משמש שופט חיצוני באחדים מהם, ולפיכך, לאחר חשיפת זהות העמיתים שנבחרו לקבוצת המחקר במרכז כץ, היה ברור לי שמדובר בהרכב לא מאוזן. דוגמה בולטת היא היעדרם המוחלט של חוקרים מוסלמים ונוצרים ערבים מן הקבוצה, לצד מיעוט העמיתים ששליטתם בערבית היא ברמת שפת אם – אחרי הכול, חיים יהודים בהקשרים אסלאמיים כלשהם מחייבים להעניק מעמד מיוחד ללשון הערבית, שפתו של הקוראן הקדוש למוסלמים.

בקבוצת המחקר השתתפו חוקרים מאוניברסיטאות בישראל (אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, האוניברסיטה העברית בירושלים והאוניברסיטה הפתוחה), ומחוצה לה (האוניברסיטאות של פרינסטון, פנסילבניה, ברקלי, ניו יורק, שיקגו, טורונטו, והאוניברסיטה של וושינגטון בסנט לואיס). חברי הקבוצה כתבו מאמרים וספרים על זהות יהודית־ערבית ולימדו קורסים בנושא. בין העמיתים היה גם חתן פרס ישראל אדוין סרוסי, שכולנו הוקרנו, ועל הרצאתו על השפעת המוזיקה העוסמאנית על רבי ישראל נג'ארה שוחחנו ארוכות. כל העמיתים משתמשים במחקריהם בכלים מתודולוגיים ולשוניים עדכניים, המאפשרים התמודדות אפקטיבית עם מושאי מחקרם. אנו מצרים על שחוקרים ערבים לא הצטרפו לקבוצה, בין השאר מסיבות שלמכון כץ ללימודים יהודיים מתקדמים לא הייתה שליטה עליהן, ובהן מגבלות שחוקרים ממדינות ערב התמודדו איתן כדי לזכות בוויזה לארצות הברית. כמו כן, וזאת הנקודה החשובה, התמקדות קבוצת המחקר בחיי היהודים בארצות האסלאם, ולא רק בארצות ערב, הייתה חשובה לייצוג מגוון לשונות, כמו ארמית, לדינו,

Benjamin Koerber, "Al-Maqama al-Kafiyya of 'Ali Al-Murali (c. 1950): An Archive of Tunisian Cursing", *Romano Arabica, XIX Curses and Profanity in the Languages and Cultures of the Middle East and North Africa* (2019): 129-142

פרסית, תורכית עוסמאנית, עברית, חאכתיה ושפות אמזיע'יות. לא התכוונו לייצג רק את יהדות ערב, ובוודאי שלא להתמקד בעיראק או במדינה ערבית אחרת. העושר התמטי והלשוני הזה עזר לנו לחשוב על חיי היהודים בהקשרים השוואתיים, משום שחתרנו לעמוד על הדמיון והשוני בין קהילות במדינות ערביות ובפרובינציות עוסמאניות ערביות, לבין קהילותיהם של אחיהם בפרובינציות עוסמאניות לא ערביות, בתורכיה ובאיראן. כמו כן, ביקשנו לחשוב על חיים יהודיים בהשוואה לחייהם של מיעוטים אחרים – ארמנים, קופטים, אשורים, נוצרים אורתודוקסים, אמזיע'ים וכורדים. לשפה הערבית, שפת הקוראן ולשונם המדוברת של רוב תושבי המזרח התיכון וצפון אפריקה, אנו מעניקים חשיבות רבה, ולומדים אותה בהקשרים השוואתיים ובזיקה לתהליכים תרבותיים, חברתיים ופוליטיים. בהקשר המודרני אין לטעמנו עדיפות לערבית על פני שפות אחרות שבהן התבטאו וניהלו את חייהם תושבי האזור. כפי שלמדנו ממחקריה של חברת הקבוצה הדר פלדמן סמט, התנועה השבתאית, למשל, הייתה תנועה עוסמאנית שהושפעה ממגמות עוסמאניות דתיות ומהצופיות. פלדמן הראתה כיצד דור שלם של חוקרים, אפילו גרשם שלום הדגול, החמיצו היבטים שבתאיים חשובים משום שלא קראו תורכית עוסמאנית. השבתאות הייתה, כנראה, האירוע החשוב ביותר בהיסטוריה היהודית של העת החדשה המוקדמת, אבל כפי שלמדנו מפלדמן, וכן מהחוקרים ג'נג'וז שישמן, מרק בר, ומרטין ג'יקובס, הקשריה האסלאמיים והעוסמאנים חשובים ביותר.⁶¹ העניין הרב של קבוצת המחקר בקהילות ספרדיות, ביהודים בערים חשובות כמו סופיה, טטואן, סלניקי ואיזמיר, שאת ההיסטוריה המרתקת שלה חקרה חברתנו לקבוצה דינה דנון,⁶² ואף בכפרים, חייב מחקר מעמיק בשפות רבות, ובהן שפות שאינן שפת הקוראן. הרחבת היריעה הלשונית שאפיינה את קבוצת המחקר במכון כץ הייתה הישג חשוב, וראוי שאחרים, ובהם עמיתנו שניר, ילמדו מהתובנות שעלו מגישה רב-לשונית זו.

Hadar Feldman Samet, "Cultural Trends of Urbanization in Salonica: Ottoman Poetic Genres of the Ritual Songs of the Ma'aminim", *Journal of Levantine Studies* 8 (2018): 45-58; Hadar Feldman Samet, "Allahı Zikr Edilim ('Let Us Do Zikr for Allah'): The Sabbatian Appropriation of the Sufi Practice of Zikr as a Religious Renewal", *Zutot: Perspectives on Jewish Culture* 16 (2019), 43-53; Cengiz Şişman, *The Burden of Silence: Sabbatai Sevi and the Evolution of the Ottoman-Turkish Dönmes* (New York: Oxford University Press, 2015); Marc David Baer, *The Dönme: Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turks* (Stanford: Stanford University Press, 2010); Martin Jacobs, "An Ex-Sabbatean's Remorse? Sambari's Polemics against Islam", *The Jewish Quarterly Review* 97 (2007): 347-378

Dina Danon, *The Jews of Ottoman Izmir: A Modern History* (Stanford: Stanford University Press, 2020)

ומילה על חשיבותה של הפילולוגיה: היו בקבוצתנו עמיתים שלהם רקע מחקרי פילולוגי בערבית והבנה מעמיקה בשפה הערבית ובבלשנות הערבית. בלא שליטה מלאה בשפה הערבית ובניבים מקומיים אי אפשר להבין את שירת יהודי תימן, את היחסים בין יהודים לשכניהם המוסלמים במרוקו, ואת כתיבתם של יהודי עיראק במאה התשע-עשרה. הפילולוגיה חשובה לכל העוסקים בחקר קהילות יהודי המזרח התיכון וצפון אפריקה. אולם, כפי שלימדנו אדוארד סעיד, המבקר החריף ביותר של הספרות המזרחנית, נאמנות עיוורת לפילולוגיה בלא זיקה ישירה והדוקה לחברות שבהן מדוברת השפה הערבית, אותה צייתנות יבשושית למילונאות על חשבון הכרת החברות הערביות הדוברות אותה, מובילה לתפיסות מהותניות של החברה ושל התרבות.⁶³ חקר הפילולוגיה בישראל היה, לדעתנו, לא רק כלי מחקרי ראשון במעלה, ואותו אנו מכבדים, אלא גם אמצעי שהופעל נגד מזרחים ופולסטינים, כאשר מרצים, רובם יוצאי אירופה שלא שלטו בדיאלקטים ערביים, זלזלו בתרבות האורלית של הערבים ושל המזרחים, בשפתם המדוברת ובתרבותם המודרנית. כמה מהמרצים האלה, שלא ידעו מילה בערבית מדוברת, העלו טענות פילולוגיות שגרמו להדרה מהאקדמיה של חוקרים מזרחים מצוינים, ובהם אברהם שלום יהודה, יעקב יהושע ומראד מיכאל. סמיר נקאש, הסופר העיראקי החשוב, למשל, לא שרד את התרבות הפילולוגית האקדמית הזאת ואף לגלג עליה בכתביו.⁶⁴

ולבסוף, מילה על זהות: רבים בימינו מזדהים כאיטלקים-אמריקאים, יוונים-אמריקאים, מרוקאים-צרפתיים, או אנגלו-הודים, גם אם אינם שולטים בשפת ארץ המוצא של הוריהם. אנו מאמינים כי עלינו לכבד בחירות של אנשים: בחירות פוליטיות, תרבותיות ואקדמיות. בחירתם של יוצאי מדינות ערב בארץ לראות בעצמם ספרדים, מרוקאים-ספרדים, מזרחים, יהודים-ערבים, עיראקים-ישראלים, עיראקים-כורדים, מרוקאים-ברברים, חלבים, טטואנים, לובים, טריפוליטאים ואחרים, היא שלהם. לכל בחירה כזאת היסטוריה ייחודית, שעוצבה בארצות המוצא וגם בישראל. תפקידנו, החוקרים, הוא לחקור באמפתיה את המשמעויות העולות מהבחירות האלה, וחלילה לנו לזלזל בהן ממרומי מגדלי השן. הוזהויות האלה הן תוצר של סיפורי חיים שאנו שואפים להכיר וללמוד בהקשרים שבהם נוצרו.

העתיד: כמה מסקנות

לא בכדי בחר שניר בהוגה הערבי סאטע אל-חצרי כדי לסכם את מעמדה של הערביות. "לעצם מעמדה של הלשון בזהות הערבית", כתב עמיתנו, "אני אכן גורס, בעקבות הוגי

63 אדוארד סעיד, אוריינטליזם, תרגמה עתליה זילבר (תל אביב: עם עובד, 2000).

64 להרחבה, ראו גיל אייל, הסרת הקסם מן המזרח (תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, 2005).

דעות ערביים, שהמרכיב הלשוני הוא מרכיב מרכזי בזהות הערבית, הגם שכאמור לעיל איננו המרכיב היחיד. ציטטתי הוגים ערבים שראו בידיעת השפה הערבית המרכיב המרכזי בזהות היהודית-ערבית, כמו סאטע אל-חצרי [...]" כפי שהראה סמי זוביידה, הסוציולוג החשוב (יהודי עיראקי שתרם רבות גם לחקר התרבות היהודית העיראקית, על היבטיה המוזיקליים, הקוליריים והכתובים), האינטלקטואל הערבי אל-חצרי העלה על נס את חשיבות הערביות והשפה הערבית גם כדי להדיר אחרים (שיעים ממוצא איראני וכורדים), ובכמה מפרסומיו היו גם הצהרות אנטי-יהודיות.⁶⁵ איננו רוצים ללכת בעקבות אל-חצרי, אלא בעקבות הוגים שאימצו תפיסות מכילות ולא מדירות, תפיסות המכבדות לשונות מקומיות ודיאלקטים ומוקירות את הגל המרשים של פעילות מזרחית המתרחשת בישראל בשנים האחרונות.

מאמרנו אינו ביקורת על מחקריו של שניר. ביקורתנו, שהושמעה גם בתגובה להרצאה שנשא שניר בפני עמיתי מכון כץ, התמקדה בצורך לחקור את תרבויות יהודי המזרח התיכון וארצות האסלאם בהקשרים רחבים יותר, ולא לכפות מה שאפשר לקרוא לו "מודל עיראקי", או מודל לאומי אליטיסטי, המתמקד בשפה אחת ובחברה אחת, על מגוון שפות וחברות מגוונות ועשירות אחרות. אנו מקוות ומקווים שבעקבות מאמרנו זה יצטרפו אלינו גם חוקרי מרוקו, עיראק, אלג'יר, תימן ואיראן, ויאירו את עינינו בנקודות מבט תמטיות ומתודולוגיות חדשות. רבים מאיתנו כתבו על זהויות היברידיים, מעורבות וממוקפות. תחושתנו היא ששניר לא הכיר את מרבית המחקרים והמאמרים שפרסמו חברי הקבוצה לפני שפגש אותנו במכון כץ, ואפשר שעתה קרא אותם.

המחלוקת ביננו לבין ראובן שניר עניינית. כמוהו, גם אנחנו מבכים על אובדן חברים ומורי דרך, כמו ששון סומך, סמיר נקאש ושמעון בלס. כאבנו את מותם בארץ ומחוצה לה, כתבנו על ספריהם ונשאנו דברים בימי העיון לזכרם. נמשיך להוקיר את עבודותיהם במחקרינו ולשאוב השראה מעבודותיהם וממפעלים המרשים. אנו מברכים על עלייתם של דורות חדשים הפועלים במגוון תחומי יצירה, הגות ותרבות להחיות את תרבויותיהם של יהודי המזרח התיכון, ולו תחייה חלקית. אנו מברכים גם את הדיקנים ואת מנהלי המחלקות שמינו בעת האחרונה חוקרים של חברות יהודיות בארצות האסלאם לא רק בחוגים ממדעי היהדות, כי אם גם בחוגים היסטוריה של המזרח התיכון ולימודי הספרות, וקוראים להם להמשיך במגמות אלו. אנו משבחים את המפעלים שממנפים ונתן מנדל, ובעיקר יהודה שנהב, הממשיכים את דרכם של שמעון בלס ז"ל, ששון סומך ז"ל וסמי מיכאל יבל"א, שמתרתם לייצר מרחב ספרותי ותרבותי דו-לשוני ערבי-עברי באמצעות תרגום יצירות ספרות מערבית לעברית. נסיים בקריאה

של רבים מהוגי הנהדה: "פלנתרג'ם" (הבה נתרגם) - הבה נתרגם לעברית מכל שפות המזרח התיכון, ובעיקר מערבית, כדי לאפשר לבני ובנות הזמן ולדורות הבאים להכיר את עברן העשיר של הקהילות היהודיות ששגשגו מאות שנים במזרח התיכון, ולתת תקווה לעתיד תרבותי עשיר ומפרה.

מדור תרגומים
בשיתוף עם סדרת "מפתוב"

